

TÜRÜK

2021, Yıl/Year: 9, Sayı/Issue: 24, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 06.01.2021

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 04.03.2021

Sayfa / Page: 204-217

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

 Selim ÖNLER

Uludağ Üniversitesi, Sosyalbilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD Doktora Öğrencisi

selimonler@gmail.com

KUTADGU BİLİĞ, NEHCÜ'L-FERÂDİS VE KISASÜ'L-ENBİYÂ'DA 'YÜZ' SÖZCÜĞÜ İLE KURULMUŞ DEYİMLER

Öz

Atasözlerinden farklı olarak daha küçük yapılar olan ve atasözleri gibi bir tecrübe aktarma amacı gütmeyen deyimler, bir dilin anlatım gücünü, anlatım olanaklarını ve toplumun yaşayış tarzını yansıtan, uzun uzadıya anlatılabilecek bir durumu en az sözcükle anlatma işlevi gören, kalıp denebilecek anonim sözlerdir. Araştırmacıların eskiden beri oldukça ilgisini çeken ve üzerlerinde çokça çalışılan deyimlerin ne oldukları hakkında zaman zaman görüş ayrılığına düşülmüş, kimi zaman da deyimler kalıp söz ve atasözleri ile karıştırılmıştır. Deyimler oluşturulurken organ adlarından (el, ayak, yüz, dil, yürek, gönül vs.) ve Türklerin kutsiyet atfettikleri nesnelere (ağaç, su, toprak vs.) çokça faydalandığı görülmektedir. Bunların arasından yüz, gerek duyguları yansıtabilmesi gerekse başlı başına bir iletişim aracı olarak kullanılmasından ötürü deyimlere sık sık konu olmuştur. Bu yazıda, Karahanlı ve Harezmi dönemlerinin Kutadgu Bilig, Nehcü'l-Feradis ve Kısasü'l-Enbiya gibi belli başlı metinlerinden derlenen 'yüz' sözcüğü ile kurulan deyimler verilmeye çalışılacak, varsa bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Karahanlı, Harezmi, Türk dili, deyim, yüz

IDIOMS FORMED WITH THE WORD 'YÜZ' (FACE) IN KUTADGU BİLİĞ, NEHCÜ'L-FERÂDİS AND KISASÜ'L-ENBİYÂ

Abstract

Unlike proverbs, idioms, which are smaller structures and do not aim to convey an experience like proverbs, are anonymous words that can be called molds that reflect the expressive power of a language, the possibilities of expression and the way of life of the society, and serve to describe a situation that can be explained at length in a minimum of words. From time to time, there have been disagreements about what idioms are, which have attracted the attention of researchers and have been studied extensively from the past, and sometimes idioms have been confused with mold words and proverbs. It is seen that the names of organs (hand, foot, face, tongue, heart, etc.) and objects to which Turks attribute holiness (tree, water, soil, etc.) were used a lot while creating idioms. Among these, the face has been the subject of idioms frequently because of its ability to reflect emotions and to be used as a communication tool in itself. In this article, we will try to give idioms formed with the word 'face', compiled from certain texts such as Kutadgu Bilig, Nehcü'l-Feradis, and Kisasü'l-Enbiya, and, if any, the reflections of these in Turkey Turkish will be discussed.

Key words: Karakhanid, Khwarezm, Turkish language, idiom, face

Giriş

Deyimler, uzun uzadıya anlatılabilecek bir durumu mümkün olduğunca az sözcükle anlatma işlevi gören anonim sözlerdir. Bir dilin anlatım gücünü, anlatım olanaklarını ve toplumun yaşayış tarzını yansıtır. Deyim için Güncel Türkçe Sözlük'te “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir” tanımı yapılmaktadır.

İsmail Parlatır “En az iki söz varlığından oluşan ve gerçek anlamları dışında mecazi anlam ile pekiştirilmiş bulunan kalıplaşmış söz öbeği ya da deyiş” (2008: 1) tanımını yapmaktadır. Burada dikkat çeken şey, Parlatır'ın tanımında yer alan ‘en az iki söz varlığı’ ibaresidir.

Ömer Asım Aksoy ise deyimleri “Çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük toplulukları” (1988: 52) şeklinde tanımlar.

Aksoy, deyimlerin şekil özelliklerini şöyle sıralar;

1. Atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyim sözçükleri değiştirilip yerlerine başka sözçükler konulamaz ve deyim söz dizimi bozulamaz.

2. Kısa ve özlüdür.

3. Şekil bakımından üç gruba ayrılabilirler:

a. Ekli sözcük kılığında deyimler: Gözde, Sözde, Sudan, Görücü vb.

b. Sözcük topluluğu şeklinde: Adamakıllı, Ağır başlı, Eli bayraklı, Püf noktası, Nanemolla vb.

c. Cümle halinde deyimler: Dostlar alış verişte görsün, İncir çekirdeğini doldurmaz vb. (1963: 131-166)

Ancak Güncel Türkçe Sözlük'te Aksoy'un birinci ve ikinci grupta örneklediği deyimler (gözde, sudan, adamakıllı, ağırbaşlı vs.) birleşik sözcük olarak kabul edilmektedir. Parlatır da TDK gibi düşünerek bu sözcükleri Deyimler Sözlüğü'ne dahil etmemiştir. Aksoy ilk grupta yer alan 'deyimler' hakkında şöyle demektedir:

“İlk denemelerimde, özel bir kavram anlatan kimi ekli sözcükleri üçüncü bir deyim türü sayıyordum. Örneğin 1945'te çıkan Gaziantep Ağzı-II'nin 15. sayfasında ve başka bir yazımda 'doğrusu, sözde, gözde, havadan, sudan (sudan mazeret örneğindeki), toptan, ayaktan (kesim hayvanı satışında canlı), gittikçe, veresiye, başlıca, boşuna, böylelikle, vaktiyle, nerdeyse' gibi sözcükleri deyim olarak göstermişim. Türkçe Sözlük, 1969 baskısına kadar bu görüşü benimsemiş ve 'deyim' maddesindeki örnekler arasına 'havadan, doğrusu' sözcüklerini de almıştı. 1965'te yayımlanan Atasözleri ve Deyimler adlı kitabında deyimlerin en az iki sözcükle kurulacağını kabul ederek eski görüşümü düzelttiğimden Dil Kurumu Sözlük kolu da Türkçe Sözlük'ün 6. baskısı için gereken düzeltmeyi yaptı.”

Doğan Aksan da Her Yönüyle Dil kitabının söz varlığı bölümünde 'iki yüzlü' söz öbeğinden deyim olarak bahseder (1995: 360).

Bu tanımlardan, tek sözcüğün deyim oluşturup oluşturmayacağı konusunun tartışmalı olduğu söylenebilir.

Yüzünü ekşitmek, yüzüne vurmak, yüzünden düşen bin parça, yüzü eşek derisi, yüz aklıyla çıkmak deyimlerinde sözcüklerden biri eş anlamlısıyla değiştirilerek *suratını ekşitmek, yüzüne çarpmak, suratı davul derisi, suratından düşen bin parça, yüzünün akıyla çıkmak* şeklinde aynı anlamda farklı deyimler türetilmiştir. Bu durum, Aksoy'un bahsettiği 'deyimin sözcüklerinin değiştirilip yerlerine başka sözcükler konulamaması' özelliğini desteklemektedir.

Hatice Şahin bu konuda, *surat* sözcüğünün deyim oluştururken sadece olumsuz duygu ve durumları aktardığını, *yüz* sözcüğünün ise surattan farklı olarak olumlu ve olumsuz durumları anlatabilecek yeteneğe sahip olduğunu belirtmektedir (2004: 11).

Bir kişi hakkındaki ilk izlenimlerimizi o insanın yüzünden ediniriz. Karşımızdaki insanın mutluluğunu, sevincini, üzüntüsünü, öfkesini yansıtan ilk yer, insanın yüzüdür. İletişimde oldukça büyük bir yer tutan yüz, herhangi bir konuşmaya ihtiyaç duymadan sadece mimiklerle, söylemek istediklerini büyük oranda anlatabilmektedir. Bu sebeptendir ki deyim ve atasözlerinde de yüz, oldukça büyük bir yer tutmaktadır (yüzü asık, yüzünden düşen bin parça, yüzü gülmek, yüzünü ekşitmek vb.).

Yüz sözcüğü, kişinin itibarını saygınlığını ifade etmek için kullanılır. Türkiye Türkçesinde bu anlamla sözcüğün yaygın bir kullanımı vardır: *Yüzsüz, yüzü olmamak, yüz vermemek* benzeri kullanımlar örnek gösterilebilir. Ayrıca *su* sözcüğü ile birlikte “yüz suyu” (itibar, saygınlık) şeklinde birçok deyim oluşturur. “Yüz suyu”, saygınlık anlamında Farsçada da “ab-rû” biçiminde

bulunmaktadır. *Yüz suyu*¹ deyimini, *yüz* sözcüğünün insanın en önemli, ilk göze çarpan ögesi olması ve *su* sözcüğünün aydınlık, berraklık ve temizliği çağrıştırması nedeniyle “saygınlık” anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde bu iki kavramla kurulmuş şu deyimler sayılabilir: *Yüz suyu dökmek*, *yüzü suyu hürmetine*.

Türkiye’de tarihsel Türkçedeki deyimlerle ilgili yapılmış başlıca çalışmalar kronolojik olarak şunlardır:

1. Zafer Önler, *Kutadgu Bilig’de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler*, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 1996.

2. Zafer Önler, *Kutadgu Bilig’de Yer Alan Deyimler*, *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, 1999.

3. Hatice Şahin, *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, 2004.

4. Hatice Şahin, *Kaşgarlı’dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, *Turkish Studies Volume 4/3*, 2009.

5. Serkan Şen, *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*, 2017.

6. Yaşar Oktay, *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*, 2019.

Bu yazıda “yüz” sözcüğü ile kurulmuş deyimler, *Kutadgu Bilig*, *Nehcü’l-Feradis* ve *Kıyasü’l-Enbiya* adlı eserlerden örneklendirilecek ve Türkiye Türkçesindeki benzerleri ile karşılaştırılacaktır. Anlamın daha iyi anlaşılabilmesi için, varsa, Önler tarafından yer verilmeyen beyitlere de örnek gösterilecektir.

1. açık yüz: Hoşgörü, sevecenlik.

Ol kâfirni hoş söz birle, açık yüz birle haq yolına ündeyü başladı erse (NF 11-12)

Yâ Resûlallahî hâlî bu oğlanını açık yüz bile oğşayur erdiniz, emdi ne boldı kim yığlayur siz? (NF 178-17)

2. borun yüz yuğuç: Şarap içen, ayyaş.

Borun yüz yuğuçı namaz koğğuçı

Kör ersig atandı yoritur küçi (KB 6454)

(Şarap düşkününü ayyaş, namaz kılmayanlar şimdi yiğit sayılıyor ve istediklerini yapıyorlar.)

3. iki yüzlü: İkiyüzlü, güvenilmez. *İki yüzlü (Parlatır)*.

¹ Farsçada *âb-rû* “yüz suyu”, *âb-rû rîhten* “yüz suyu dökmek” tabirleri/deyimleri bulunmaktadır (Steingass 1977). Türk topluluklarının en eski zamanlardan beri, göçebeliliğin ve hayvancılığın bir getirisi olarak, yaşamlarını doğa ve tabiat şekillendirdiği için doğaya, özellikle de suya büyük bir kutsiyet yüklemişlerdir. Anadolu’da da bu gelenek değişmemiştir. Suyun berraklığı, hayat vermesi, saflığından ötürü bu özelliklerini ‘itibar, saygınlık, yücelik, ululuk’ anlamında kullanımlara yüklemişlerdir. Türkler ile Farsların da buldukları coğrafya dolayısıyla tarih boyunca yakın ilişkili olmalarından, aralarında bir söz alışverişi olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, buradaki kullanımın Farslardan Türklere mi yoksa Türklere Farslara mı geçtiği hakkında bir şey söylemek pek mümkün değil.

İki yüzlüg erke sözüñ sözleme

Yağılğay sözüñ sır açılğay yime (KB 1298)

(İki yüzlü insana sır verme; sözüñ yayılır, sırrın ortaya çıkar.)

Birisi ozunçı yoñağ kılğuçı

Biri iki yüzlüg kişi umduçı (KB 4272)

(Biri iftiracıdır, gammazlık edendir; biri ikiyüzlü, çıkarıcı kişidir.)

TDK ve Aksoy tarafından deyim sayılmazken Parlatır (2008: 493), Öner (1996: 850) ve Şahin (2004: 298) tarafından deyim olarak kabul edilmektedir.

4. isig yüzlüg: Sevimli, canayakın, sıcakkanlı. *Sıcak yüz göstermek; Yüzü sıcak (Parlatır).*

İsig yüzlüg ol kör kamuğka sewüg

Kişilerke andın asığlar ülüg (KB 1854)

(Sıcak yüzlüdür, herkes için sevimlidir; insanlar onda fayda görür.)

5. tügük yüz: Asık surat, somurtmak. krş. yüzün tüg- *Yüzü asık; Yüzünü sallandırmak (Parlatır); Yüzünü ekşitmek (Aksoy).*

Tügük yüz irig söz küvez kür kılık

Kişig yürürür köndrü bilmez yorık (KB 2077)

(Asık suratlı, kaba sözlü, kibirli kişi herkesi kendinden nefret ettirir, durumunu zorlaştırır.)

Tügük yüz açığ söz kişig tumlıtur

Tiriglikte kitmez köñülde yatur (KB 2577)

(Asık yüz, acı söz insanı soğutur ve bunun etkisi bütün hayat boyu devam eder, insanın gönlünden çıkmaz.)

tüg- eylemi Eski Türkçede “bağlamak” anlamına gelmektedir (Clouston: 1972). -ük ekiyle eylemden ad türeterek “tügük” (düğüm, bağlı) sözcüğünü meydana getirir. Dolayısıyla, kaşlar çatıldığında birbirine yaklaşıp birleşmesinden ötürü Arat, “çatık” anlamını vermektedir. Yüz sözcüğüyle birleştiğinde “somurtmak, surat asmak, kaş çatmak” gibi anlamlar oluşturarak deyim meydana getirmektedir.

6. yaruğ yüz: Yüz aklığı. *Yüzünü ağartmak; Yüz akıyla çıkmak (Parlatır)*

Sen dünyāda kayu iş birle meşğül erdiñ kim bu ‘ Araşātka yaruğ yüz birle keldiñ? (NF 241-7)

7. yüz açuğ tut-: Güler yüz göstermek.

Yime tuttı eş tuş yaqın kıldı öz

Uluğka kiçigke açuğ tuttı yüz (KB 500)

(Eş dost edindi, onlara yaklaştı; büyüğe ve küçüğe güler yüz gösterdi.)

Sewigli üküşrek tilese özün

Tuz etmek yetürgil açuğ tut yüzün (KB 4219)

(Seni daha çok sevmelerini istersen, onlara tuz ekmek yedir, daima güler yüz göster.)

8. yüz al kııl-: Mahcup etmek, yüzünü kızartmak. *Yüzü kızarmak; Yüz kızartıcı (Parlatır).*

Kesildi sözüm sen esen eđgü qal

Éligke bitig bér yüzüm kıılma al (KB 3709)

(Başka bir diyeceğim kalmadı, sağ ve esen kal; hükümdara bir mektup ver, beni mahcup etme.)

9. yüz çewür-: Reddetmek, kabul etmemek, ilgiyi kesmek. *Yüz çevirmek (Parlatır).*

Eger bu kâfirler peygambar ‘as’nuñ rāstlıqıñga bir nişān körseler ol nişāndın yüz çewürler (NF 35-5)

Méndin né günāh keldi kim selāmumğa cevāb qaytarmadıñız taqı yüzünüzni méndin çewürdüñüz (NF 223-13)

10. yüz evür-/ewür-/öwür-: Yüz çevirmek, ilgiyi kesmek.

Keçürdüm yana sözledim söz saña

Nelük yüz ewürdüñ ayu bir maña (KB 649)

(Bunu affettim, sana yine hitap ettim; bu sefer de neden yüzünü çevirdin, açıkla bana.)

Kiçig qur yigitler bolur keđ yiti

Qalı yüz ewürse uğıtur otı (KB 2373)

(Genç ve toy yiğitler çok ateşli olurlar; fakat bir yüz çevirdiler mi bu ateşten eser kalmaz.)

Ëşittük kim Muḥammed dīniḡe kirmiş sen, ataḡ ‘Abdu’l-Muḡ-ḡalib dīnidin yüz ewürmiş sen tēdi erse (NF 13-16)

Siz imāndın yüz ewrüp artḡaru ḡayıḡay sizler (NF 93-4)

Rabḡūzī Nāşır ḡorḡsa yüz ewürmes ‘ışḡdın (KE 77v-6)

Yüz öwürdüüm ol kimerselere kim yēti ḡat yēr yēti ḡat kökni yaratdı (KE 38v-16)

11. yüz ḡarart-: Surat asmak, sinirlenmek, öfkelenmek. *Yüzünü karartmak (TDK); Yüz ekşitmek (Parlatır)*

Bar erse yazuḡum ḡına erk saḡa

Yoḡ erse yüzüḡi ḡarartma maḡa (KB 639)

(Kusurum varsa cezalandır, kudret senindir; kusurum yoksa, bana yüzünü karartma.)

“Bir şeyi karartmak, koyulaştırmak” anlamına gelen *karart-* sözcüḡü, Karahanlı Türkçesinde “sinirlenmek” anlamını yüklenmiştir (Clauson: 1972).

12. yüz ḡıl-: Ayrıcalıklı davranmak, dikkate almak.

Ölüm yüz ḡılır erdi erse körüp

Aḡır sawḡılar ḡalḡay erdi turup (KB 1200)

(Ölüm karşısındakilere göre davransaydı, mübarek haberciler, elçiler ölmemiş olurlardı.)

Toḡun ma keçer hem açın ma geçer

Ne begke ḡılır yüz ne bay ḡul seḡer (KB 4841)

(İnsan doysa da geçer, aç kalsa da geçer; ne beye yüz verir, ne zengin ne de kul seḡer.)

13. yüz ḡızıl ḡıl-: Başarılı kılmak, mutlu etmek, refaha erdirmek. *Yüzünün akıyla çıkmak (Aksoy).*

Bu erdem bilig kör kerek barḡa tüz

Uluḡ ḡacib ötrü ḡızıl ḡılsa yüz (KB 2483)

(Ulu hacib, işinde başarılı olmak için bu erdem ve bilgilerin hepsine birden sahip olmalı.)

Kırmızı renk için kullanılan Türkçe kökenli *kızıl* sözcüğü yüz, yanak için kullanıldığında “sağlıklı olma, mutluluk ve refah içinde olma” anlamlarını verir. Türkiye Türkçesindeki “yanağından kan damlamak” deyiminin karşılığıdır. Günümüz Türkiye Türkçesinde *kızıl* sözcüğü ile kurulmuş deyimler genellikle olumsuz durumları yansıtmaktadır: iki eli (kızıl) kanda olsa, kızıl (kızılca) kıyamet kopmak, kızıl divane.

14. yüz koy-: Gitmek, bir yere yönelmek.

Andın soñ Ya‘ķüb yalavaç Ken‘ândın köçdi barça tâbi‘leri birle Mısrğa yüz koydılar (KE 106v-2)

15. yüz körkit-: Yüzünü göstermek, görünmek, kendini göstermek. *Yüz göstermek (Parlatır).*

Öđi bolsa körkit meliklerke yüz

Ayıtta sözle tilin sözke söz (KB 2522)

(Meliklere vakti gelince yüzünü göster, sorduklarında söyle ve ancak sorduklarına cevap ver.)

16. yüz suwı/suvı: Saygınlık, şeref, itibar. *Yüz suyu dökmek (Parlatır); Yüzü suyu hürmetine (Aksoy).*

Bayusa beğüse yağılsa çawı

Kiter men anıñdın kiter yüz suwı (KB 737)

(Zenginleşip büyüyerek şöhreti yayılınca, ben ondan uzaklaşırım, onun da itibarı gider.)

Taķı bir tiler neñ yime yüz suwı

Hem at ton tiler kör yorısa sawı (KB 5518)

(Bazısı hem mal hem şeref ister; bir de unvan, hilat ve nüfuz peşindedir.)

Hürmet kılmaz, yüzüm suwın ħalāyık ħatında töker (NF 128-9)

Taķı yüzü suwını tökmek ħarām turur (NF 385-14,15)

Ol seniñ öğütüñ birle özge ferışteler arasında bizge yüz suvı ħürmet bolsun tédiler (KE 214v-2)

Men anı köñlinçe ħoymağaymen rüsvā boldum el işitti yüzüm suwını tökdüm (KE 86v-14)

17. yüz tutçı suwluğ: Saygınlığını sürekli korumak, itibar ve şerefini korumak.

Yüzüñ tutçı suwluğ tutayın tесе

Tilin sözleme sözni yalğan usa (KB 4297)

(Her vakit şeref ve itibarını korumak istersen, ağzından yalan söz çıkarmamaya gayret et.)

18. yüz tügöl-: Suratı asılmak, sinirlenmek. *Yüzü asılmak (Parlatır).*

Neçeme meni edgü tutsa özün

Yoñaçı yoñasa tügölgey yüzün (KB 5860)

(Sen bana ne kadar iyi gözle baksan bile, gammazların fitneleri seni benden soğutabilir.)

Élig elgi barça bođunka uzun

Negü kolsa kılğay tügölse yüzün (KB 5064)

(Hükümdarın eli bütün halka uzanır; gazaba gelirse istediğini yapabilir.)

19. yüz ur-: Dönmek, yönelmek.

Yana aydı mundın barur men turup

İlig tapğınğa bu özüm yüz urup (KB 476)

(Tekrar düşündü: Hükümdarın hizmetine girmek üzere buradan kalkıp gidiyorum.)

Neçe yunçığ özke yüz ursa özüm

Baru körki artar keser men sözüm (KB 736)

(Ne kadar düşkün olursa olsun, ben birine yönelirsem, onun ahvali muhakkak ki gittikçe düzelir, güzelleşir.)

Zahîd ol kimerse turur kim dünyâdın yüz çewürse taķı āhîratķa yüz ursa (NF 148-6)

Ķayu elge yüz ursa alur erdi (KE 231r-6)

20. yüz utru bol-: Göz önünde olmak, ortada olmak.

Yüz utru bolur tutçı hacib özi

Körür közke körklüg kerek ol yüzi (KB 2464)

(Hacib daima herkesin gözü önünde bulunduğu için onun yüzü göze güzel görünmelidir.)

21. yüz yaru-: Yüzü ağarmak, takdir edilmek. *Yüzünü ağartmak (Parlatır).*

Olarda biri bu tapuğ bilmez öz

Barıp tapnumasa yarumağa yüz (KB 3738)

(Bunlardan biri ben şahsen bu hizmetleri bilmiyorum; gidip de hizmet edemezsem, benden kimse memnun kalmaz.)

Törü hem toķu birle öğren tapuğ

Tapuğ bildiñ erse yarudı yüzün (KB 4001)

(Töre ve usule göre hizmet etmesini öğren; hizmet etmesini bilersen başarılı olursun.)

22. yüz yaruķ tut-: Güler yüz göstermek.

Yaruķ tutsa yüz köz kişike küle

Ėılınç eğgü tutsa kişilik bile (KB 2476)

(İnsanlara açık ve güler yüz göstermeli; başkalarına insaniyet dairesinde ve iyi muamele etmeli.)

Tili birle yumşak süçig tutğu söz

Köñül tutsa alçaķ yaruķ tutsa yüz (KB 2576)

(Kapıcıbaşı yumşak ve tatlı sözlü olmalı; gönlünü alçak tutmalı, her zaman güler yüz göstermeli.)

23. yüzde çığ: Asık surat.

Ėalı bërse begler er atķa açığ

Tegürse anı bolmasa yüzde çığ (KB 2807)

(Eğer beyler askere ihsanda bulunurlarsa, o bunu yüzünü ekşitmeden yerine getirmeli.)

24. yüzi suwlan-: Sevinmek, yüzü aydınlanmak.

Bu körklüg yüzüg körse yüz suwlanur

Köñül açılır anda bu can yimlenür (KB 2465)

(Bu güzel yüzü görünce insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur.)

Yawuzķa yüz ursa yüzi suwlanur

Kiçigke köz açsa beđüklük bulur (KB 3078)

(Eğer o, kötü birine güler yüz gösterirse o kişi şeref kazanır; eğer küçüğe bakarsa, o büyüklük bulur.)

25. yüzi kız-: Kederlenmek, üzülmek.

Yüzi kızdı ondı yana külçirip

Sakındı bir ança uzun kiç irip (KB 3845)

(Yüzünde kâh sevinç kâh keder belirdi; sonra yine gülümsedi, bir süre teessürle düşünceye daldı.)

26. yüzi suwluğ: Sağlıklı.

Neçe kızgu eñlig yüzi suwluğ er

Tişilerde ötrü özi boldı yer (KB 4524)

(Nice al yanaklı ve yüzlü sıhhatle pırıl pırıl parlayan erkek, kadınlar yüzünden toprak olup gitmiştir.)

27. yüzün aç-: Sevindirmek, mutlu etmek.

Muñar meñzetü ayrı şa' ir sözün

Tilin söz bile tüzdi açtı yüzün (KB 1007)

(Dilini güzel sözle süsleyen ve onun yüzünü açan şair, bu vadede şöyle bir söz söylemiştir.)

28. yüzün açıt-: Yüz buruşturmak. *Yüzünü ekşitmek (Aksoy)*

Éligke baça kördi yaşru közin

Kaşı közi tügmiş açıtmiş yüzün (KB 770)

(Göz ucuyla gizlice hükümdara baktı; o kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuştu.)

29. yüzün tüg-: Surat asmak, mutsuz olmak. krş. tügük yüz

Yana aytu kirdi élig öz sözün

Yanut bêrdi ay toldi tügdi yüzün (KB 626)

(Hükümdar biraz sonra yine söze başladı; Aytoldı yanıt verdi ve yüzünü buruşturdu.)

Adaş köñli bilmek tilese özün

BuŖurgıl sözünü sen yime tg yüzünü (KB 4209)

(Dostun iini öğrenmek istersen, sen onu sözle hiddetlendir, ona kaŖlarını at.)

30. yüzin tnert-: Yüzünü karartmak, sinirlenmek.

alı tgdi kaŖın tnertti yüzin

Tutup badı barça kiŖiler közin (KB 5670)

(Gök kaŖlarını çattı, yüzünü kararttı; bütün insanların gözünü tutup bağladı.)

31. yüzin yarut-: Yüzünü ağartmak, mutlu olmak, sevinmek.

Tiriglik kerek bir tuı igsizin

Tapınsa kıyıkısız yarutsa yüzin (KB 482)

(Doğruluk ile hizmet edip yüzünü ağartmak için gereken Ŗeylerden biri, hastaliksız geçen hayattır.)

Sewindi elig kr yaruttı yüzin

Anı krdi ay toldı yumdı közin (KB 624)

(Hükümdar sevindi, tekrar yüzü güldü; Aytoldı bunu görünce, yumdu gözünü.)

32. yziniė etleri tŖ-: Üzüntüden erimek, zayıflamak.

 yüz yıl yığladı kim yziniğ etleri tŖti snkleri krndi (NF 281-16,17)

33. yüzsüzlük: Asık suratlılık. *Yüz surat hak getire (Aksoy).*

Bu kaŖım tgki bu krkszlkm

Kemi kelirke bu yzszlkm (KB 816)

(Benim bu sertliğim, kaŖlarımın bu atıklığı, bu asık suratım bana gelen zalimler içindir.)

34. yüzüne suđ-: Ayıplamak. *Yüzüne vurmak (Aksoy).*

Bu bordın ıpar miğ yazuğka yürek

Zinadın kaar kut yüzüne suđar (KB 1338)

(İki insanı bin türlü günaha teŖvik eder; mutluluk zinadan kaçar ve zina edenin yüzüne tükürür.)

Sonuç

1. İncelenen eserlerde 34 adet “yüz” sözcüğü ile kurulmuş deyim rastlanmıştır. Bunların 23 tanesi ad+eylem, 10 tanesi ad+ad, 1 tanesi ise tek sözcükten meydana gelmektedir.

2. Ele aldığımız deyimlerin çoğunluğunu, anlatımın yoğunluğu ve eserin niteliğinin doğal bir sonucu olarak Kutadgu Bilig’den örnekler oluşturmaktadır.

3. iki yüzlü, isig yüzlü, tügük yüz, yaruğ yüz, yüz al kıl-, yüz çewür-, yüz karart-, yüz kızıl kıl-, yüz körkit-, yüz suwı/suvı, yüz tügül-, yüz yaru-, yüzsüzlük, yüzüne suğ-, yüzün açıt- deyimleri günümüz Türkiye Türkçesinde yansımaları bulunan örneklerdir.

4. Aynı anlama gelen deyimlerin farklı yapılarla kurularak söz diziminde farklı görevler yüklendikleri görülmektedir: tügük yüz (asık surat), yüzün tüg- (surat asmak), yüzde çığ (asık surat, surat asmak). Anlatım çeşitliliği yaratmak amacıyla aynı anlamda birden fazla deyim kullanılmaktadır: yüzün tüg-, yüzün açıt-

5. Aynı deyim farklı eser ve dönemlerde zıt anlamda kullanıldığı görülmektedir. *yüz ewür-* deyimini hem ‘ilgiyi kesmek’ anlamında hem de ‘bir işe, şeye yönelmek’ anlamında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig ve Nehcü’l-Ferādis’te yüz ewür- ‘ilgi, alakayı kesmek’ anlamında kullanılırken Kısasü’l-Enbiyā’da ayrıca ‘bir şeye, bir işe yönelmek’ anlamında da kullanılmaktadır.

6. *suw* ile kurulan deyimlerde söz dizimine göre *suw* sözcüğü itibar, saygınlık, sağlamlık gibi farklı anlamlar yaratmaktadır: yüz suwı (saygınlık), yüzü suwluğ (sağlıklı)

7. Kızıl sözcüğü, Türkiye Türkçesinde olumsuz durumları ifade eden deyimler oluştururken, Kutadgu Bilig’de “mutluluk, refah, başarı” gibi anlamlar yüklenmiştir. *Kızıl* sözcüğüyle kurulan “yüz kızıl kıl-“deyimi olumlu anlam taşıırken, *kızıl* ile günümüzde eşanlamlı sayılan, “pembe” anlamındaki *al* sözcüğünün oluşturduğu “yüz al kıl-“ deyimini olumsuz bir durumu anlatmak için kullanılmaktadır. Buna benzer bir durum, Şahin (2004: 11)’in bahsettiği *surat* ve *yüz* sözcükleriyle kurulan deyimlerde görülmektedir.

Kaynaklar

Aksan, Doğan (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksoy, Ömer Asım (1963a). “Atasözleri, Deyimler”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, S. 10, s. 131-166.

Aksoy, Ömer Asım (1981b). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 1 Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksoy, Ömer Asım (1981c). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2 Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcı Yayınevi.

- Ata, Aysu (1997a). *Kıyasü'l-Enbiya Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (1997b). *Kıyasü'l-Enbiya Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (1998c). *Nehcü'l-Feradis Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Causon, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Oktay, Yaşar (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1995). *Türk Mitolojisi 2. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önler, Zafer (1996). "Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler". *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. s. 841-862.
- Önler, Zafer (1999). "Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler". *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 9, 119-186.
- Önler, Zafer (2015). "Türkçede Kırmızı Renk Kavramına İlişkin Adlandırmalar". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. S. 5, s. 17-23.
- Parlatır, İsmail (2008). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2, Deyimler*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *Persian-English Dictionary*. London: Henley and Boston.
- Şahin, Hatice (2004). *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Şahin, Hatice (2009). "Kaşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler". *Turkish Studies - Language and Literature*. Volume 4/3, s. 2020-2036.
- Şen, Serkan (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Janos Eckmann (1995). *Nehcü'l-Feradis Metin-Tıpkıbasım*. Yay. Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güncel Türkçe Sözlük <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 01.01.2021]